

”חוסן לאומי” ומשמעותו ההלכתית פעילות פיקוד העורף בשבת ובמועד

- הקדמה ▪ אתגר המקורות ההלכתיים -
- שלוש גישות עקרוניות ▪ החוסן הלאומי
- במקרא ▪ החוסן הלאומי - הגדרה
- הלכתית: טיפול בנפגעי חרדה בשבת;
- מורל הלוחמים - בחזית ובעורף ▪ סיכום

הקדמה

לפני חודשים אחדים, זכיתי להיות שותף בהוצאתו לאור של קובץ הנחיות הלכתיות מבית מדרשה של הרבנות הצבאית, המסדירות את פעילות פיקוד העורף בשבת ובמועד. הקובץ נכתב על ידי רבני “ענף ההלכה” ברבנות הצבאית, ואושרר מקצועית ופיקודית על ידי ראש המטה של פיקוד העורף שדרגתו תת אלוף. קובץ זה מצטרף לסדרת קבצים הלכתיים שפורסמו בשנים האחרונות, העוסקים בהגדרת האסור והמותר במהלך פעילות מבצעית בשבת ביחידות צה”ל: פעילות ביטחון שוטף בשבת, הגנת יישובים בשבת, טיפול בטנקים ובתותחים בשבת, פעילות המרפאות בשבת, פעילות חיל האיסוף הקרבי בשבת ועוד.¹

הקובץ שלפנינו הוא קובץ ייחודי. בדרך כלל, האתגר ההלכתי הוא ללמוד ולהכיר היטב את המציאות בשטח, ומתוך כך להכריע בשאלות הלכתיות “קלסיות”, כגון ההנחיות בשאלת הטיפול בטנקים בשבת במהלך פעילות מבצעית מחייבות בחינה בגדרן של כמה מלאכות האסורות בשבת: בונה, מכה בפטיש, הרשויות בשבת וכדומה. מכוח ההלכות הפסוקות בידנו בעניינים אלה, ניסחנו גם את ההדרכה ההלכתית לחיילים בשטח.

1 הקבצים זמינים לעיון באתר הרבנות הצבאית (tinyurl.com/gwk826v).

לעומת זאת, הדיון בפעילות פיקוד העורף דרש בחינה הלכתית של סוגיה חדשה שאין לה תקדים מפורש בספרות ההלכתית לדורותיה, הלוא היא סוגיית "החוסן הלאומי".

במשימות רבות המוטלות על פיקוד העורף, יש פיקוח נפש מובהק, כגון: פעילות חילוץ והצלה, טיפול בדליפת חומרים מסוכנים, הפעלת מערך ההתרעה מפני נפילת טילים וכן הלאה. אולם בשעת חירום מוטלת על פיקוד העורף עוד משימה, שמירת "החוסן הלאומי" וחיזוקו. וזו לשון פקודת האב של פיקוד העורף בעניין זה:

ייעודו של פיקוד העורף הוא חיזוק החוסן הלאומי... החוסן מורכב מיכולת תפקודית התנהגותית ומיכולת מנטאלית להתמודד עם המצב. חוסנו של העורף תומך ביכולת לקיים את המאמץ המלחמתי ולהביא לתבוסת האויב ולהכרעתו.

במטרה לממש ייעוד זה, נדרשים צוותי פיקוד העורף לבצע בשבת וביום חול מגוון משימות, ובהן: סיור במרכזי אוכלוסייה להפגנת נוכחות, מה שמכונה בלשון המקצועית "חתימה כתומה"; חלוקת עלוני הסברה בדבר דרכי התגוננות לעוברים ושבים; הפעלת אתר במרשתת (אינטרנט) הכולל מידע זמין ועדכני על המתרחש; סיוע אזרחי לתושבי קו העימות, הכולל בין היתר ביקור במקלטים ובמרחבים מוגנים ועוד כהנה וכהנה.

מטבע הדברים, הפעולות הננקטות לחיזוק החוסן הלאומי אינן שוות בערכן. יש מהן פעולות שאף על פי שמטרתן הראשית הנה חיזוק החוסן הלאומי, יש בהן גם ממד של הצלת חיים, כגון נוכחות צוותי פיקוד העורף במרכזי אוכלוסייה הומים בני אדם העשויה להיות קריטית בעת אזעקת אמת, משום שהצוותים יכולים לסייע לאזרחים להיכנס מהר ובבטיחות מרובה למרחבים המוגנים. גם הפעלת האתר במרשתת, שיש בו מידע זמין ומפורט באשר לדרכי ההתגוננות, עשויה להציל חיים.

עם זאת, יש פעולות שמטרתן הבלעדית היא חיזוק החוסן הלאומי, ויש ספק אם מותר לעשותן בשבת ובמועד אם לאו. כדי להבהיר את הדברים, אביא דוגמאות לשלוש שאלות קונקרטיות:

א. במהלך מבצע "עופרת יצוקה", היו בקו העימות בתי כנסת שהיה קשה לקבץ בהם מניין לתפילת שבת. חיילי "הסדר" שגויסו לפיקוד העורף במהלך המבצע, נתבקשו לנסוע בשבת כדי להשלים מניין במקומות אלו, רק כדי לחזק את רוחם של מי שנותרו בכתייהם. החיילים שאלו אם יש היתר בדבר.

ב. במהלך הרגיעה בתום אחד המבצעים, לאחר תקופה ממושכת של השבתת בתי הספר בקו העימות, זומן קצין בכיר בפיקוד העורף לדיון "הערכת מצב" בלשכתו של אלוף הפיקוד במטרה לקבוע אם ניתן לחדש את הלימודים. דיון זה התקיים בשבת בבוקר,

כדי שאם תתקבל החלטה חיובית, יוכלו התלמידים לשוב ללימודים כבר ביום ראשון. גם כאן, שאל אותך קצין אם הוא רשאי לנסוע בשבת כדי להשתתף בדיון.

ג. בעימותים האחרונים, במקרים אחדים גרם ירי תלול מסלול הרס ונזק משמעותיים ביותר, ולפי התפיסה המבצעית בפיקוד העורף, יש לפנות את ההריסות ולשקם את הזירה במהירות האפשרית, כיוון שגם כשאין נפגעים בנפש, מראות ההרס פוגעים קשות בחוסן הלאומי, ויוצרים תחושה של תבוסה ישראלית ועליונות של האויב.² גם כאן, נשאלת השאלה אם מותר לעסוק בשיקום זירת פיגוע בשבת.

כאמור, מדובר בשלוש דוגמאות מבין רבות. הצד השווה לשלושתן הוא: אין מדובר בהן במשימות הצלת חיים. פשוט וברור שתפילה במניין בשבת או השבתת בתי ספר ביום ראשון אין בהן משום פיקוח נפש לא ישיר ולא עקיף. אך עם זאת, החוסן הלאומי נפגע מאוד, אם ”האזרח הקטן” מרגיש שהעורף אינו מחזיק מעמד, כשאין מניין בשבת, בתי הספר מושבתים לזמן ממושך, ומראות ההרס ניכרים בכל פינה.

במאמר זה, אבקש לפרט את העקרונות ההלכתיים שהכרענו לאורם בשאלות אלה והדומות להן תוך בחינת משמעותו ההלכתית של החוסן הלאומי.

אתגר המקורות ההלכתיים - שלוש גישות עקרוניות

מאמר זה נכתב בגיליון המתפרסם לזכרו של מורי ורבי האהוב והנערץ, שר התורה, הרב אהרן ליכטנשטיין זצ”ל. בתום אחת מן הפגישות שקיימתי עם קצינים בכירים בפיקוד העורף, שבת לבית מדרשנו ב”שיבת הר עציון”, ומצאתי את הרב זצ”ל יושב במקומו בבית המדרש. ניגשתי אליו לאלתר, ושאלתי: האם הרב יכול להפנות אותי למקור כלשהו העוסק בחוסן הלאומי בשבת? האם יש לכך תקדימים הלכתיים? הרב הרהר קמעה, והשיב שאף על פי שניתן לעתים לדמות מילתא למילתא, הוא אינו זוכר מקור מפורש העוסק בעניין זה.

תשובתו של הרב זצ”ל, שהיה בקי בכל חדרי תורה, הבהירה לי את גודל האתגר הניצב לפתחנו, כשאנו נדרשים להכריע בסוגיה שאין לה מקורות ותקדימים מפורשים. כאן המקום להזכיר כי לא פעם שמענו מפי הרב קביעות ברורות וחשובות ביותר בענייני מדיניות הלכתית אף בעניינים שלא נידונו במקורותינו במפורש, אך לצערי, דווקא בסוגיה זו, לא עלה בידי להוסיף וללבן את העניין בהדרכת הרב.

2 כשיש חללים בזירה, הפגיעה בחוסן הלאומי קשה אף יותר, ובדרך כלל מותר לפנותם מטעם זה. ראה להלן, הע’ 27.

היעדר מקורות מהווה אתגר לכל מי שעוסק בהלכות צבא ומדינה בדור האחרון. כך למשל כתב הרב שלמה גורן, הרב הראשי הראשון לצה"ל:³

את זאת יש לדעת. כל הלכות התורה, כל המצוות כולן אשר נוהגות בזמן הזה, יש להן מסורת בלתי־מנותקת, רצופה, מאז הסנהדרין בתקופת הבית... עד היום הזה. יש לנו בסופו של דבר "שולחן ערוך", ובו מפורש כמעט כל דבר, קטן כגדול... לעומת זאת, אין לנו שום מסורת מקבילה בנושא החיים בצבא היהודי. במשך אלפיים שנה לא היה לנו צבא. אנחנו לא יודעים מה מחייב אותנו מכל המצוות של השולחן ערוך בצבא. האם יש לצבא שולחן ערוך מיוחד? האם יש לו היתרים מיוחדים? ואם כן - מה הם ההיתרים?... ידעתי שכשאתי נכנס כעת לכהן כרב הראשי של הצבא, אני צריך ליצור יש מאין - אני צריך לכתוב ולשכתב "שולחן ערוך צבאי" מבלי שיש לי מהיכן לקחת את הדברים, לכאורה. אני צריך לאסוף רמזים מפה ומשם... היה צריך לפתור את כל הבעיות משום שלא נשארה לנו רציפות של אורח חיים דתי במסגרת צבאית... זה היה אתגר גדול מאוד מאוד.

וכך כתב עשרות שנים אחריו הרב אביחי רונצקי, שהיה גם הוא הרב הראשי לצה"ל:⁴

לאחר שגלו ישראל מארצם, השאלות שבאו לפני הפוסקים נסבו בעיקר סביב ענייני הפרט והקהילה, וכל דור יכול היה להתבסס על תשובות גדולי התורה שקדמו לו. אך עם תקומת מדינתנו וצבאנו, צצו ועלו בעיות הלכתיות רבות, שקשה למצוא להן פתרונות בספרי הקדמונים, וזאת מפני ששאלות מעין אלו לא עמדו לפני פוסקי הדורות הקודמים, ולגביהם הן היו בבחינת "הלכתא למשיחא".

ככלל, במענה לאתגר זה, המתעורר לא רק בהלכות צבא אלא גם בתחומים אחרים בעולם המודרני, ניתן לזהות שלוש גישות.

הגישה האחת קובעת שאסור לחרוג מכללי הדיון ההלכתי המקובלים, ויש לפתור כל שאלה ההלכתית רק על פי מקורות ההלכה הקלסיים. כך למשל כתב הרב יצחק יעקב וייס בתשובה שכותרתה "הרצאה על בעיות הלכיות מעשיות בזמן הזה", העוסקת בין היתר בפעולת הצי הימי במדינת ישראל בשבת:⁵

3 הרב שלמה גורן בעוז ובתעצומות - אוטוביוגרפיה (אבי רט עורך, התשע"ג), עמ' 161-162.

4 שו"ת כחצים ביד גיבור, חלק א (התשנ"ו), בהקדמה.

5 שו"ת מנחת יצחק, חלק ג, סימן לח.

”חוסן לאומי” ומשמעותו ההלכתית

ולא עוד, גם השאלות והבעיות שבשעת חירום, המה שונות וקשות ומסובכות ביותר משבשעת שלום... אם היא שעת חירום, ושעת גזירות - רחמנא ליצלן - סיבות הזמן, מביאים עמהם שאלות ובעיות, קשות ונוראות, שקשה מאד לפתור אותם... אמנם רצוני להדגיש בנוגע להדברים הנזכרים, דבר אחד, שאף אם היא מן המותר להזכיר פרט זה, מכל מקום שערורית הזמן דורש ממני הדגשה זאת: שהגם שתנאי הזמן התקדמו, והמציאו חדשות לבקרים, אבל אנחנו מאמינים באמונה שלימה שכל התורה שקבלנו מהר סיני, לא תהא מוחלפת ולא תהא תורה אחרת מאת הבורא יתברך שמו, ואין שום שאלה, שנשוה ונתאים את התורה לתנאי החיים שלנו, רק שנתאים אותנו ותנאי החיים לתורתנו הקדושה, שאך ורק אז יש קיום התורה, ולהיפוך, חס ושלום, יש הפרת התורה... ועל כן בכל עת אשר יבוא לפנינו שאלה ובעיה חדשה מההמצאות החדשות, יש לנו לפתור אותה רק על פי התורה הקדושה, ובסייעתא דשמיא למצוא המקור הנכון בש”ס ופוסקים, להוציא הלכה לאמיתה.

דברים דומים כותב גם הרב שאול ישראל⁶:

הדרך של המאמרים ב”התורה והמדינה” היא בירור הלכה לפי המקורות. בראש ובראשונה, בתורת מקור ראשון - הש”ס ומפרשיו, כמובן. המאמרים לנים בעומק הסוגיות, מלבנים את דברי הראשונים והאחרונים הנוגעים בזה ומשתדלים להגיע לידי מסקנה. במידה שניתן הדבר, מסתייעים במקורות שבספרי השו”ת הדנים בחיי הקהילות ובסידור החיים החברתיים באותן הארצות שבהן היתה ליהודים אוטונומיה מסוימת.

אם כן, על פי גישה זו, אף על פי שאין מקורות הלכתיים ברורים לעניין החוסן הלאומי, עלינו לנסות ולדמות מילתא למילתא, לדוגמאות המצויות בספרי הפוסקים, ולהוציא את ההלכה לאמתה.

גישה שנייה, במידה רבה קוטבית לראשונה, היא גישתו של הרב גורן, שעסק כמובן בהרחבה רבה במקורות ההלכה הקלסיים, ואולם לא נרתע מלפרוס את מצודתו גם על פני מקורות אחרים. וזו לשונו:⁷

כדי למצוא מקורות הלכתיים והיסטוריים מוסמכים לפתרון של אלפי הבעיות ההלכתיות של צה”ל, היה הכרח לאסוף ללקט ולקבץ כעמיר גרנה את שברירי

6 הרב שאול ישראלי הרבנות והמדינה (הרב ישראל שריר עורך, התשס”א), עמ’ 44.

7 שו”ת משיב מלחמה, חלק א, בהקדמה.

ההלכות המנהגים והנוהלים שהיו קיימים בצבאות ישראל בימי קדם, להעלות אותם מתהום הנשיה מתחת לחורבות מלכות ישראל, וללקטן מכתבי הקודש: מים שני התלמודים הבבלי והירושלמי, ממדרשי תנאים והאמוראים ושאר ספרות ההלכה מימי עולם ומשנים קדמוניות. כמו כן השתמשנו בספרי החשמונאים ובשאר ספרים החיצוניים וספרי ההיסטוריה המקובלים עלינו.

אם כן, לצד כתבי הקודש וים ההלכה, פונה הרב גורן אף אל הספרים החיצוניים וספרי ההיסטוריה.

לצד שתי הגישות הקוטביות האלה, יש גישה שלישית, שאמנם אינה מרחיקה לכת עד כדי לימוד מספרים חיצוניים, אך בד בבד אינה מסתפקת רק במקורות הקלסיים. לפי גישה זו, יש לבחון את הלכות הצבא מן המקרא. בדורנו, הרב אלטר דוד רגנשבורג פרסם סמוך מאוד לקום המדינה את הספר "משפט הצבא בישראל", העוסק בהלכות צבא במקרא.⁸ גם בשנים האחרונות, ניתן לזהות פה ושם התבטאויות מעין אלה, כגון מה שכתב הרב אשר וייס בשאלה המורכבת של פגיעה באוכלוסייה אזרחית במהלך לחימה בשטח בנוי. וזו לשונו:⁹

אמנם נראה בזה, דאף אם לא נמצא היתר לנידון דידן בדינים הכלליים של רודף והצלה, דיני מלחמה שאני, ובתורת המלחמה מותר לפגוע גם באזרחים חפים מפשע כשאי אפשר בלאו הכי. אמנם הלכה זו לא מצינו בדברי הגמרא והפוסקים, אלא בתנ"ך ובמפרשיו, וזאת משום שמאז חורבן בית מקדשנו וביטול מלכות ישראל לא היו שאלות אלה נוגעות למעשה ומיעטו לעסוק בסוגיות אלה של מלחמה ואופן ניהולה, ובהכרח נתבסס על מלחמות ישראל כפי שמבוארים בתנ"ך ובדברי המפרשים לדורותיהם בבואנו לקבוע מסמרות בסוגיא זו.

אין ספק שהגישה המרכזית והרווחת בין הפוסקים היא הגישה הראשונה, הדורשת ללבן את השאלה ההלכתית על פי מקורות ההלכה הקלסיים. עם זאת, לפני שניגש לעסוק בדיון ההלכתי, אבקש לפתוח דווקא בגישה השלישית ובניסיון לעמוד על משמעות החוסן הלאומי במקרא.

8 הרב אלטר דוד רגנשבורג משפט הצבא בישראל (התש"ט).

9 מנחת אשר - דברים (התשס"ז), סימן לב. ראוי לציין, שכשנדרש הרב פרופ' נריה גוטל לסוגיה זו, קבע ש"חלילה לראות את התנ"ך כמות שהוא כמשאב להכרעה, עד כינון סנהדרין בלשכת הגזית". ראה הרב נריה גוטל "לחימה בשטח רווי אוכלוסייה אזרחית" תחומין כג 18 (התשס"ג).

החוסן הלאומי במקרא

לעניות דעתי, ניתן להצביע על שלוש דוגמאות לפחות, שמהן ניתן ללמוד כי הלך הרוח הלאומי ו”דעת הקהל” הם שיקול מרכזי בחתירה לניצחון במלחמה:

א. משה רבנו מגיב בחומרה רבה לבקשת בני גד ובני ראובן לקבל נחלה בעבר הירדן המזרחי, מזהה אותה עם חטא המרגלים, וממקד את ביקורתו עליה בדבר אחד (במדבר לב, ז):

ולמה תניאון את לב בני ישראל, מעבר אל הארץ אשר נתן להם ה’.

משה רבנו חושש בעיקר מפני ההשפעה על דעת הקהל ועל החוסן הלאומי. מסתבר כי מבחינת סדרי הכוחות, הצבא הישראלי בפיקודו של יהושע בן נון יכול היה להכריע את עמי כנען גם בלי סיוע ”כוחות המילואים” של בני גד ובני ראובן, אך משה רבנו סבור שהרוח הלאומית עלולה ליפול אם יוותר על נוכחותם של השבטים שבעבר הירדן המזרחי במלחמה, ויפקקו בני שאר השבטים בצדקת הדרך וביכולת לנצח במערכה. בשם החוסן הלאומי, משה רבנו דורש מבני גד ובני ראובן להיחלץ חושים לפני המחנה.

ב. לקראת הכניסה לארץ, שלח יהושע בן נון מרגלים לרגל ביריחו. בנוהג שבעולם, המרגל חייב למלא תפקיד צבאי, לדעת את ”מבוא העיר” ולחפש דרכי גישה לכיבוש העיר ודרכי מילוט ממנה. עם זאת, נראה שהמרגלים ששלח יהושע מחפשים דבר אחר לחלוטין. הם שומעים מפי רחב את הדברים האלה (יהושע ב, יא):

ונשמע וימס לבבנו ולא קמה עוד רוח באיש מפניכם, כי ה’ אֱלֹהֵיכֶם הוא אֱלֹהִים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת.

מששמעו זאת, שבו על עקבותיהם וסיפרו את הדברים ליהושע. ואמנם, כבר בתחילת אותה פרשייה, הרד”ק אומר (שם, א): ”והוא לא שלחם, אלא לפי שידע שיצליחו בשליחותם וירחיבו לב ישראל בבשורות טובות”.

למדנו אפוא שתפקיד המרגלים היה להפיח רוח תקווה בעם ולחזק את החוסן הלאומי. פרט לזה, לא היה להם תפקיד צבאי.

ג. הנביא ישעיהו מספר על התקפת סנחריב מלך אשור על ירושלים. שלוחיו של סנחריב צרו על ירושלים, והמלך חזקיהו שלח שלושה מאנשיו לנהל משא ומתן עם רב־שקה, שלוחו של מלך אשור. התקרב רב־שקה אל החומה ונאם נאום ארוך, ובו מסר מרכזי

אחד: אין מי שיוכל להציל את ממלכת יהודה מפני סנחריב המלך הגדול. תגובת שלוחיו של חזקיהו הייתה (ישעיהו לו, יא):

ויאמר אליקים ושבנא ויואח אל רב־שָׁקָה דבר נא אל עבדיך ארמית כי שמעיים אנחנו, ואל תדבר אלינו יהודית באזני העם אשר על החומה.

בקשתם של השלוחים האלה אחת: אנא, הימנע מ"לוחמה פסיכולוגית"! אנשיו של חזקיהו ידעו היטב שאם ישמעו כל תושבי ירושלים הנצורה את איומיו של רב־שָׁקָה, הם ירימו את ידיהם וייכנעו. כדי לשמור על החוסן הלאומי, התחננו אל רב־שָׁקָה שידבר בלעז, כדי שהמון העם לא יבין את דבריו. רב־שָׁקָה, שהבין את כוחה של הלוחמה הפסיכולוגית, התעקש לדבר בלשון הארמית (שם, יג-יד):

ויעמד רב־שָׁקָה ויקרא בקול גדול יהודית, ויאמר שמעו את דברי המלך הגדול מלך אשור. כה אמר המלך אל יֵשָׂא לכם חזקיהו, כי לא יוכל להציל אתכם.

גם כאן, ניכר כי שני הצדדים משכילים להבין את חשיבות החוסן הלאומי לניצחון במערכה.

האם יש בשלושת המקורות הללו כדי לסייע לנו בתשובות לשאלותינו בעניין החוסן הלאומי בשבת? לעניות דעתי, לא. עם זאת, הם בהחלט מסייעים לחדד את התפיסה שהחוסן הלאומי הוא חלק בלתי נפרד של הניצחון במלחמה, והדבר מחייב לבחון היטב את משמעותו ההלכתית.

החוסן הלאומי - הגדרה הלכתית

אני מבקש להציע שהעוגן ההלכתי לעניין החוסן הלאומי מושתת על שתי קטגוריות, אחת בעניינים הנוגעים לפרט ואחת בעניינים הנוגעים לכלל.

טיפול בנפגעי חרדה בשבת

אחת השאלות שהתעוררו במשך השנים ביחס לטיפול באירוע חירום בשבת נוגעת ליחס ההלכה לחרדה ולבהלה, הנוגעת הן לטיפול ב"נפגעי חרדה" במקום האירוע הן להענקת סעד נפשי ורגשי למי שנפגע באירוע.

מקור הסוגיה בתלמוד (יומא פד ע"ב):¹⁰

10 על חשיבות התודעה והתחושה כמרכיב בפיקוח נפש, ניתן היה ללמוד גם מן ההיתר לחלל שבת לצורך "יתובי דעתא" של יולדת (שבת קכח ע"ב), אלא שלעניות דעתי הדברים אינם קשורים ישירות לנידוננו,

”חוסן לאומי” ומשמעותו ההלכתית

ראה שננעלה דלת בפני תינוק - שוכרה ומוציאו, והזרזי הרי זה משובח, ואין צריך ליטול רשות מבית דין... משום דקא מיבעית [=משום שהוא נבהל].

הלכה זו הובאה ברי”ף¹¹ וברמב”ם¹². ואף שה”שולחן ערוך” אינו מעתיק אותה, מצאנוה בדברי הפוסקים האחרונים¹³. הר”ש וואזנר הסיק מהלכה זו מסקנה עקרונית¹⁴:

ולמדנו מהלכה זו כי הבעתה גדולה ספק פיקוח נפש הוא, ופשיטא דזה גם בגדולים. ומצינו כמה עובדות בחז”ל כי התרגשות פתאומי גרם למיתה. אם כן נהי דמציאות זה שנעל דלת בפניו לא שייך בגדולים דאינם נבעתים מזה, אבל פשיטא דנבעת ממש במציאות אחר, אפילו גדול ורואים הסימנים לכך, דמצווה לחלל שבת עליו.

סתם הרב וואזנר ולא פירש כלפי מה הדברים אמורים, ומהי ה”הבעתה גדולה” המתירה לדעתו לחלל את השבת.

נראה לומר כי ”הבעתה גדולה” היא תגובה פוסט־טראומטית העלולה להביא לשיגעון, ובמצבים מסוימים אף לאובדנות. ברור שהצלת אדם מפני גרימת נזק לעצמו ולסביבתו מותרת בשבת¹⁵, ואולם הפוסקים דנו גם בשאלה אם עצם הצלת אדם מפני שיגעון היא בגדר פיקוח נפש¹⁶. ברם, אני מבקש להתמקד בדבריו של הרב יצחק זילברשטיין, שהסיק מן הסוגיה ביומא מסקנה כללית יותר הנוגעת ישירות לענייננו¹⁷:

עקב מצב החירום (מלחמת המפרץ הראשונה), הורה משרד הבריאות למרפאות לבריאות הנפש להפעיל מוקדים טלפוניים ליעוץ ועזרה נפשית עבור אנשים הסובלים ממצוקה, פחדים ולחץ נפשי... איך צריך לנהוג בשבת?

מצינו שהפחד נחשב לסכנת נפשות, ומחללים עליו את השבת... מצבי פחד עלולים לגרום למחלת נפש, ומצינו שמחלת נפש מוגדרת כסכנת נפשות... לאור כל זאת, אם הרופאים יחליטו, לאור המקרים שנסתיימו במוות הי”ד, שבימינו

מפני ששם מדובר ביישוב דעתו של מי שכבר נמצא בסכנת נפש מסיבה אחרת, ואילו אנו עוסקים במי שהפגיעה ב”יתובי דעתא” היא המכניסה אותו למצב של סכנה.

11 שבת מ ע”א בדפי הרי”ף; יומא ה ע”א בדפי הרי”ף.

12 משנה תורה, שבת, פרק ב, הלכה יז.

13 מגן אברהם, סימן שכח, ס”ק ח; שולחן ערוך הרב, אורח חיים, סימן שכח, סעיף טו.

14 שו”ת שבט הלוי, חלק ח, סימן עה.

15 ראה: שו”ת איגרות משה, אורח חיים, חלק ה, סימן יח, ד”ה לא מצינו היתר; שו”ת ציץ אליעזר, חלק ד, סימן יג, אות י.

16 הרב עובדיה יוסף מביא בקיצור את הדעות שנאמרו בעניין זה. ראה שו”ת יביע אומר, חלק א, יורה דעה, סימן ט, ס”ק ז. וביתר הרחבה ובהכרעה ברורה לקולה, ראה שו”ת שבט הלוי, חלק ד, סימן לד.

17 הרב יצחק זילברשטיין שיעורי תורה לרופאים (התשע”ב), כרך ב, סימן קב.

קיים חשש של פיקוח נפש לאותם אנשים הנתקפים בפחד, מותר לחלל שבת כדי להצילם... אצל רבים חוששים יותר לסכנת נפש, ומכיון שרבים הם הנתקפים בפחד, יש יותר לחוש לסכנה... לכן כשאירעה פגיעה (נפילת טיל) יש להניח שהרבה אנשים יזדקקו לעזרה ר"ל, וחשש הסכנה גדול יותר, ולכן אולי אפשר להתיר לנסוע בשבת.

בדבריו, הרב זילברשטיין דן בנפגעי חרדה העלולים לבוא לידי שיגעון או לפגוע בעצמם כתוצאה מתגובה פוסט־טראומטית. אך מכלל דבריו עולה שגם במקרים חמורים פחות, עצם הפחד והבהלה במידה רבה עשויים להיות בגדר פיקוח נפש, מעין בהלתו של תינוק שהדלת ננעלת עליו והוא במקום סגור. מן ההקשר, עולה שהדברים נכונים במיוחד כשמדובר על עניין בעל משמעות ציבורית־לאומית.

דברים ברוח דומה כותב הרב ישראל רוזן בשאלת נסיעת עובדת סוציאלית בשבת ליישוב שאירע בו פיגוע. הרב רוזן הולך ומונה תופעות פוסט־טראומטיות, החל מפגיעה עצמית ואובדנות וכלה בטירוף הדעת ובאבדן שליטה. והוא מסכם את דבריו במילים אלה:¹⁸

לדעתי, אם הערכת המצב של בעל התפקיד היא שנוכחותו חשובה ליישוב הדעת' ולמניעת 'טירוף הדעת' - יכול לנסוע ברכב. אין צורך באיסוף נתונים מפורט, אלא אם ידיעות ראשוניות נשמעות כחמורות, ניתן לנסוע מתוך ספק.

הצד השווה לדברי הרב זילברשטיין והרב רוזן הוא העיסוק בפרט העלול להסתכן כתוצאה מן המתח, הבהלה והפחד, וברור שאם הציבור שותף לאסון, הסיכוי שיהיו ביניהם מי שזקוקים לעזרה אינו מבוטל, ועל כן התירו לחלל את השבת כדי להגיע למקום האירוע ולהגיש סיוע למי שזקוק לו. ואמנם גם אנו קבענו בקובץ ההנחיות שהגעת צוותי פיקוד העורף לזירת אסון מותרת בשבת, אף אם ברור שאין במקום לכודים. הטעם להכרעה זו הוא: לפחות ביחס לחלק מן הנפגעים באירוע, אפשר שהחרדה שהם מצויים בה היא בגדר פיקוח נפש, ולא ניתן לוודא את הדבר בלא שיגיעו למקום צוותים מומחים לכך.

אלא שעדיין אין בדברים אלה היתר גורף לטפל בחוסן הלאומי בשבת. מטבע העולם, רוב בני אדם מסוגלים "להכיל" לחץ נפשי, וקשה לומר שכל מי שגר בקו העימות הוא בגדר חולה שיש בו סכנה או נפגע חרדה שהטיפול בו מותר. אמנם לעובדה שהבהלה והדאגה מהווים שיקול בקביעת אירוע מסוים כפיקוח נפש, עשויה להיות חשיבות כשאנו נדרשים לאפיין את החוסן הלאומי מבחינה הלכתית ומשמעותו. אך, כאמור,

18 הרב ישראל רוזן "ישוב באירוע פיגוע - נסיעת עובדת סוציאלית בשבת" תחומין כג 73 (התשס"ג).

דומה שעדיין לא עלה בידנו להתיר את העיסוק בפעולות שתכליתן הבלעדית היא הגברת החוסן הלאומי בציבור, ולא דווקא בציבור שחוהו ישירות את האסון.

מורל הלוחמים - בחזית ובעורף

במאמרו, ”משקלו ההלכתי של המימד הנפשי במלחמה”,¹⁹ מביא הרב פרופ’ נריה גוטל דוגמאות להיתרים הלכתיים מרחיקי לכת לכוחות הלוחמים כדי לשמור על חוסנם הנפשי, ובכללם: ההיתר לאכול מאכלות אסורות, אף כשיש מזון אחר;²⁰ ההיתר לפנות חללים משדה הקרב בשבת;²¹ וההיתר במקרים מסוימים להסיע רב או מרצה בשבת כדי שישוחח עם הלוחמים ויחזק את רוחם.²² לדעת הרב גוטל, הדברים אמורים גם באיסור הנזכר בתורה לפחד במלחמה,²³ שהוא חלק מן התפיסה שהתודעה והחוסן הנפשי הם חלק בלתי נפרד של הניצחון בשדה הקרב.

לביאור ההיתרים המופלגים האלה, הרב גוטל מציע להתבסס בין היתר על התפיסה המרחיבה של דין ”עד רדתה”. וכבר חידש הריב”ש²⁴ שההיתר לעסוק בלחימה בשבת, הנלמד בגמרא (שבת יט ע”א) מן הפסוק ”עד רדתה”, הוא ”היתר אחד מיוחד” שאינו כלול בגדרים הקלסיים של פיקוח נפש. הרב גורן²⁵ מרחיב את הדברים, ומחדש לאורם כמה היתרים לחיילים הלוחמים, כדי שיוכלו להתמיד במשימתם ולהכריע את המערכה.

לאור דברי הרב גוטל, ניתן לבחון מהיבט נוסף ומחודש את משמעות החוסן הלאומי של העורף.²⁶ לקחי העימותים האחרונים מלמדים שהאויב עתיד להפנות את המאמץ העיקרי נגד האוכלוסייה האזרחית במגמה לשבור את רוחה ולגרור להנהגה בישראל

19 הרב נריה גוטל ”משקלו ההלכתי של המימד הנפשי במלחמה” סיני קלח [עמ’] צח (התשס”ו).

20 חולין יז ע”א, בעיקר על פי פירוש הרמב”ן לתורה, דברים ו, י.

21 שו”ת משיב מלחמה, חלק ב, סימן יז; הרב גד נבון ”פינוי חללים בשבת” תחומין ה 55 (התשד”מ).

22 הרב יצחק קופמן **הצבא כהלכה** (מהדורה שנייה, התשנ”ד), פרק יט, סעיף י; הרב יצחק אבי רונס ”עידוד חיילים היוצאים לקרב תוך חילול שבת” תחומין כט 453 (התשס”ט).

23 דברים כ, א-ד; משנה תורה, מלכים ומלחמותיהם, פרק ז, הלכה טו.

24 שו”ת הריב”ש, סימן קא.

25 שו”ת משיב מלחמה, חלק א, סימן א.

26 לדיון נוסף בסוגיה זו, ראה הרב מרדכי גודמן ”היבטים אורחיים של אירוע חירום בשבת” צהר יג 29 (התשס”ג). מקצת מן המקורות שמביא מדבריהם הרב גודמן קרובים לאלו שנידונו כאן, ואולם הוא נמנע מלהסיק מהם מסקנות חד משמעיות בדבר החוסן הלאומי. הרב גודמן דן בעיקר במשמעותה של תגובה פוסט-טראומטית ובאפשרות שהיא בגדר פיקוח נפש של ממש. רוב השאלות המעשיות שהוא דן בהן הן שאלות הנוגעות ליחידים, דהיינו לפרטים בציבור שהיה חשוף לפיגוע או לאירוע אחר. ואף על פי שהוא אומר במפורש כי ”במלחמות המודרניות הקשר בין העורף לחזית התחזק מאוד, וכמעט בלתי ניתן להפריד ביניהם”, הלכה למעשה הוא דן בעיקר בסיוע למי שנפגעו פגיעה נפשית ישירה, ונמנע מלדון ביכולת העמידה של הציבור כציבור.

לעצור את הלחימה. כושר העמידה של האוכלוסייה האזרחית יש בו משום תרומה משמעותית להמשך הלחימה עד להכרעת האויב. לכן, הגנת העורף היא חלק בלתי נפרד של המאמץ המלחמתי.

ועוד. אם בעבר, המשפחות שבעורף היו שריונות בחרדה לגורל בניהן שבשדה הקרב, בעת האחרונה היו מקרים שדווקא הלוחמים בשדה הקרב היו שריונים בחרדה לגורל משפחתם שנותרה מאחור. כך למשל במהלך מבצע "עמוד ענן" (בשנת תשס"ט), שלא כלל כניסה קרקעית לרצועת עזה, ולא נהרג אף חייל בעת לחימה, בעורף היו אבדות בנפש כתוצאה מנפילת טילים.

יתר על כן, אף בלי קשר לתוצאות המעשיות בשדה הקרב ולתחושתם של הלוחמים, נראה שעורף חזק ואיתן מסייע לניצחון במלחמה, ואילו אם העורף שפוף ומובס, הדבר עלול לסייע לניצחון האויב. העמידה האיתנה של העורף היא בלא ספק חלק בלתי נפרד של הלחימה ותודעת הניצחון. מסתבר שעצם הקמת פיקוד העורף הייתה חידוש בפני עצמו, המעידה על החשיבות הביטחונית שהצבא מקנה לדאגה למרחב האזרחי במקביל לזירת הלחימה, כחלק מן המאמץ המלחמתי בחתירה לניצחון על האויב.

בשדה הקרב המודרני, העורף נהפך לחזית.²⁷ אם כך, אפשר שיש מקום ליישם את התפיסה העקרונית לגבי חיילים בחזית גם ביחס לאזרחים שבעורף. הוי אומר, כדרך שמורל הלוחמים בשדה הקרב הוא ערך חשוב ביותר, וניתן להתיר היתרים נרחבים כדי לחזק את רוחם או כדי למנוע פגיעה מורלית בהם, כן יכולים היתרים אלה לבוא בחשבון אף ביחס לאזרחים שבעורף.²⁸ בפקודת האב של פיקוד העורף שהבאנו בפתחת דברינו, כתוב בפירוט שמשימות פיקוד העורף הן חלק בלתי נפרד של המאמץ המלחמתי להבסת האויב ולהכרעתו.

27 אפשר שעניין זה היה קיים גם בימי קדם. חז"ל התירו לחלל את השבת אף על עסקי תבן וקש ב"עיר הסמוכה לספר". הרב גורן פוסק (שו"ת משיב מלחמה, חלק א, סימן יג) שבזמן מלחמה ייתכן שגם ערים במרכז הארץ הן בגדר ערים הסמוכות לספר. הרב שלמה רוזנפלד למד מדבריו, בדומה לטענתנו למעלה, שכפי שהתיר לפנות חללים משדה הקרב כדי לשמור על מורל הלוחמים, כך מותר לפנותם בעת פיגוע במרכזי אוכלוסייה. ראה הרב שלמה רוזנפלד "התנהגות בשבת בפיגועי טרור" צהר טו 129 (התשס"ג). בדבריו שם הוא מביא את מכתבו של הרב דב ליאור, שהסכים לטענה זו. וכך סבור גם הרב יגאל קמינצקי "התנהגות אזרחית בעת מלחמה בשבת" צהר יג 47 (התשס"ג).

28 אחת הדוגמאות שזכרו לעיל היא ההיתר לפנות חללים משדה הקרב בשבת. בהערות לספר "הצבא כהלכה" (עמ' תמ, הע' 15) כתב הרב אביגדר נבנצל: "יש לדון אם גם הפגיעה ברוח העם בעורף היא שיקולי בפניו חללים". כלומר, הוא מקבל את התפיסה העקרונית שיש לפנות את החללים משדה הקרב, כדי שהמראות הקשים לא ישפיעו על הלוחמים, אך מבחין בביורו בין מורל הלוחמים בחזית ובין מורל האזרחים שבעורף. אך כאמור בהערה הקודמת, כשהעורף נעשה חזית, הגבול בין האזרחים ובין הלוחמים הולך ומיטשטש.

”חוסן לאומי” ומשמעותו ההלכתית

הרב גוטל, במאמרו הנזכר לעיל, מביא את דברי הרב שאול ישראלי, שיצר זיקה בין מלחמות ישראל לבין המושג ”קידוש השם”. וזו לשונו:²⁹

נראה שגדר מלחמת מצוה בעזרת ישראל מיד צר הוא מדין ”קידוש השם”, שבזה שכל איש ישראל שיכול לעשות זאת, יוצאים חוצץ כולם כאיש אחד נגד הרוצחים שמגמתם לפגוע באנשים מישראל, שם שמים מתקדש... שמלחמה על כבוד ישראל יש בה משום קידוש שם השם... שהמערכה נגד ישראל היא חירוף וגידוף כלפי מעלה, והמלחמה על כבוד ישראל היא מלחמה לקידוש שם שמים, לעומת חילול שמו בחירוף מערכות ישראל.

הרב ישראלי מדבר על פעילות מבצעית המוטלת על חיילי צה”ל, ודומני שאם יש בפעילות מעין זאת משום מלחמה על כבוד ישראל, וממילא גם קידוש השם, על אחת כמה וכמה שיש קידוש השם גם בהגנה על חוסנם של אזרחי ישראל וסיוע לעמידתם האיתנה, על אף האיום הביטחוני על העורף.

הרב גוטל מסיים את מאמרו בלשון זו:

נכון הוא, והרי זה כמעט מיותר לומר, שכל הנ”ל צריך וחיוב להישקל מתוך בירור מיטבי של העובדות, ניתוחן בלא פאניקה יתירה, והכל מלווה ביראת שמים ויראת הוראה.

הדברים נכונים ביחס לעניין שהוא דן בו, חיילים בשדה הקרב, והם נכונים שבעתיים ביחס לעורף האזרחי. לא פעם יש תחושה שהעורף חזק הרבה יותר מכפי שמעריכים אותו אנשי המקצוע, ושהחוסן הלאומי אינו תלוי בהכרח בנקיטת פעולה זו או אחרת. יתר על כן, כשנועצנו בעניינים אלה עם הרב אביגדר נבנצל, הוא דרש שלא נשכח כי גם שמירת השבת היא חלק בלתי נפרד של החוסן הלאומי.³⁰ אך חרף הסתייגויות אלה, שהן בהחלט במקומן, נראה לי שקשה להכחיש את העובדה שפיקוד העורף הוא חלק בלתי נפרד של המערך המבצעי של צה”ל, והוא ממלא תפקיד חשוב ביותר בניצחון במלחמה על כל המשתמע מזה.

29 חוות בנימין, חלק א, סימן יז.

30 דברים דומים אומר גם הרב שלמה אבינר בשמם של מומחים מתחום בריאות הנפש, ראה הרב שלמה אבינר ”הנחיות לצוותי החירום האיזוריים” צהר טו 137 (התשס”ג).

סיכום

מדברינו במאמר זה, עולה שהחוסן הלאומי הוא בגדר גורם בעל חשיבות ומשמעות, שראוי לעתים להתיר בשבילו פעילות בשבת. הנימוקים לכך הם:

א. למדנו מן המקרא שהחוסן הלאומי והתודעה הציבורית הם חלק בלתי נפרד של הניצחון במלחמה.

ב. מצינו שפוסקי דורנו התירו לחלל שבת אף באיסורים שמן תורה לצורך טיפול בנפגעי חרדה, ובעת מלחמה אפשר שיש לכלול בגדר זה את כל האזרחים החיים בקו העימות.

ג. בשדה הקרב המודרני, העורף הופך לחזית, ויש להחיל גם עליו את גדרי "עד רדתה", המתירים לעשות את כל מה שדרוש כדי לנצח במערכה. כדרך שהתירו חכמים במצבים מסוימים לחלל את השבת כדי לחזק את רוחם של הלוחמים בחזית, כך ראוי להתיר לחלל את השבת כדי לחזק את רוחם של האזרחים החיים בחזית שבעורף.

אך חרף הקביעה הזאת, כמו שקורה בסוגיות רבות שמידת פיקוח הנפש שבהן אינה חד משמעית, ראוי להימנע מלעשות פעולות מיותרות, שניתן לדחותן עד צאת השבת, ולהשתדל להעדיף עד כמה שאפשר פעולות שהן אסורות רק מדרבנן במקום פעולות שהן אסורות מן התורה. אחד מפוסקי הדור שהתייעצנו עמו בעניין זה, כתב לנו: "ברור שהחזרת החיים למסלולם התקין גובלת בפיקוח נפש, אך היות וקשה להגדיר הגדרות מדויקות, יש לעשות מאמץ להימלט מאיסורי תורה ולהקל באיסורי דרבנן".

ברוח זו, אסיים את דבריי בקטע קצר מקובץ ההנחיות שפרסמנו:

ככלל, רשאים צוותי פיקוד העורף לעסוק בשבת בתמיכה ברשות האזרחית אך ורק בעניינים מצילי חיים, ובכלל זה: 1. תיגבור המוקד העירוני, אשר בזמן חירום מהווה כלי משמעותי למסירת הנחיות התגוננות, ולסיוע לנפגעים בגוף ובנפש; 2. אכיפת הנחיות ההתגוננות של פקע"ר [=פיקוד העורף], למשל וידוא כי כנסים והתקהלויות מתבצעים אך ורק על פי ההנחיות; 3. במידה וזוהה פער במסירת הנחיות ההתגוננות (למשל אם מתברר שבמקום מסויים מתגוררת קהילה של קשישים \ עולים \ מוגבלים, שלא הבינו או הפנימו את ההנחיות), יתבצע מעבר מבית לבית כדי לתדרך, להסביר ולהבהיר את ההנחיות; 4. "קפיצה" לאירועים שיש בהם חשש לנפגעים, יחד עם נציגי הרשות (ראש העיר, סגנו או קצין הביטחון)...

”חוסן לאומי” ומשמעותו ההלכתית

עם זאת, אין לעסוק בשבת בעניינים שאינם מבצעיים, ובכלל זה: 1. התלוות לראש הרשות או קצין הביטחון באירועים שאינם מצילי חיים, כגון אירוע תרבות או בידור למטרות הפגה; 2. פעילות מנהלתית לגווניה...

כוחות תגבור המצויים במקומות הומיאדם, שייעודם לסייע בהתגוננות בזמן אירוע, כגון בהזעקת עזרה או בהכוונה למרחבים המוגנים, יתמידו במלאכתם גם בשבת. הגעת הכוחות ברכב למוקדי הפעילות תתבצע לפני כניסת השבת, או בהליכה רגלית בשבת ממקום סמוך, למעט אם קיימים אילוצים מבצעיים, בטיחותיים או תנאי מזג אויר שאינם מאפשרים זאת. חזרת הכוחות לבסיסם תתבצע לאחר צאת השבת.

סוירים אקראיים בריכוזי הערים, שמטרתם הבלעדית הינה הפגנת ”חתימה כתומה” - יותרו רק במקרים חריגים, באם יחליטו גורמי הפיקוד בשטח שיש בכך צורך חשוב ודחוף, הכולל גם איסוף מידע על מצב האוכלוסיה, חשיפת פערים מסכני חיים או תידרוך חשוב לאוכלוסיה, שלא ניתן להעבירו בדרכים אחרות. לפיכך, אין היתר לנסוע כדי לעסוק בפעילות מורלית או כדי להשלים מניינים בבתי כנסת.

מותר לגורם פיקודי בכיר מטעם פקע”ר להתראיין בכלי התקשורת בשבת, אם הגורמים המקצועיים סבורים שקיימת בציבור בהלה מיוחדת, הנובעת מן המציאות האוביקטיבית בשטח, או מפרסומים (ואפילו פרסומים שגויים) בכלי התקשורת.

אין היתר לבצע בשבת סקרים (בטלפון, או בהפצת שאלונים בכתב) לצורך ניתוח המצב הכללי של האוכלוסיה.

פעילות הפגתית לילדים ומבוגרים מותרת אם אינה כרוכה בחילול שבת.

גדודי פיקוד העורף הפרוסים בערים הגדולות יקפידו להסדיר את כלל המנהלות מערב שבת, ובכלל זה ניוד מזון ומים ללוחמים.

כאמור בפתח הדברים, הנחיות אלה אושרו הן על ידי הרבנות הצבאית הן על ידי הדרגים הבכירים ביותר בפיקוד העורף. אנו מקווים שהמודעות לעניינים האלה תסייע לנו לעמוד באתגרים הביטחוניים שלפנינו, ושהשילוב והמיזוג שבין שמירת השבת והמועד ובין מתן מענה מקצועי ואחראי במקום שהדבר נצרך, יעצימו ויעמיקו את חוסנו הלאומי.